

Natalia Shurlakova

ORCID: 0000-0001-8750-4698

Uniwersytet Państwowy im. F.M. Dostoyevskiego w Omsku

**Postawy wobec pracy z osobami starszymi
rosyjskich i polskich studentów kierunku
„Praca socjalna” jako wyznaczniki kształcenia
przyszłych pracowników służb społecznych –
instrumentów kadrowych polityki społecznej**

**Attitudes of Russian and Polish „Social work” students towards
working with the older people as determinants
of the education of future social service workers –
human resources instruments of social policy**

Słowa kluczowe: polityka społeczna, starość, praca socjalna, postawy wobec pracy, studenci, badania międzynarodowe

Keywords: social policy, old age, social work, attitudes towards work, students, international research

Streszczenie

Wraz z globalnym starzeniem się populacji praca socjalna z osobami starszymi nabiera coraz większego znaczenia dla społeczeństwa. Jednym z głównych warunków skutecznego prowadzenia pracy socjalnej z osobami starszymi jest szkolenie wykwalifikowanych specjalistów posiadających m.in. pozytywną postawę w zakresie pracy z osobami starszymi. Postawy pracowników socjalnych powstają w dużym stopniu podczas przechodzenia kształcenia zawodowego. W artykule opisano wyniki badania komponentu poznawczego postaw wobec pracy z osobami starszymi studentów kierunku „Praca socjalna” z Rosji (m. Omsk) i Polski (m. Lublin i m. Kielce). Jest ono

częścią badania postaw wobec pracy z osobami starszymi studentów kierunków pomocowych, prowadzonego pod kierunkiem prof. dr hab. Anny Kanios w ramach Programu im. L. Kirklanda.

Abstract

Social work with the elderly is becoming increasingly important for society because of global aging of the population. One of the main requirements of the effective social work with the elderly is the training of qualified specialists with positive attitudes towards working with the elderly. Such attitudes are formed during the studying in University largely. The article describes the results of the study of the cognitive component of attitudes of students of the direction „Social work” from Russia (Omsk) and Poland (Lublin and Kielce) towards work with the elderly. It is the part of the bigger study of attitudes towards working with older people, conducted under the direction of prof. dr. Anna Kanios within the framework of the L. Kirkland program.

Wstęp

Poprawa jakości życia ludzi na całym świecie wraz z rozwojem ważnych społecznie dziedzin, takich jak między innymi medycyna i edukacja, zwiększa długość życia człowieka. Jednocześnie w wielu krajach obserwuje się dziś spadek liczby urodzeń, co łącznie prowadzi do wzrostu odsetka osób starszych w społeczeństwie, to znaczy do starzenia się ludności¹.

Średnia długość życia ludności świata gwałtownie wzrosła w ostatnich dziesięcioleciach: jeśli na całym świecie wynosiła 52,6 lat w 1960 r., to osiągnęła już 65,4 lat w 1990 r., w 2018 r. wzrosła o ponad 7 lat, osiągając 72,6 lat². Również na świecie obserwuje się wzrost odsetka osób starszych w ogólnej strukturze populacji. W 2019 r. na świecie było 703 miliony osób w wieku 65 lat i starszych (przy całkowitej populacji wynoszącej 7,7 miliarda w tym samym roku)³.

Starzenie się populacji jest poważnym wyzwaniem dla ludzkości. Starzenie się społeczeństwa ma wpływ na wszystkie obszary życia. Globalne starzenie się populacji, jak przewidują eksperci, będzie miało znaczący wpływ na międzynarodową

¹ *Population Ageing 2019*, United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. World 2020, s. 1.

² *Life expectancy at birth, total (years)*, The World Bank Data, <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.LE00.IN> [dostęp: 4.12.2020].

³ *World Population Prospects 2019: Highlights*, United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. 2019, s. 5.

gospodarkę i handel, migrację społeczną, odporność systemów rodzinnych, zdolność państw i społeczności do zapewnienia stabilnego dochodu i wsparcia społecznego dla osób starszych, a także na częstość występowania i rozpowszechnienie chorób przewlekłych i niepełnosprawności⁴.

Pomimo podobnych tendencji starzenia się ludności na świecie, procesy te mają swoją specyfikę w różnych krajach. W tym artykule zostaną poruszone niektóre aspekty starzenia się ludności w Rosji i w Polsce. Tak więc tabela 1 przedstawia główne wskaźniki demograficzne Polski i Rosji związane z procesem starzenia się ludności (według danych ONZ).

Tabela 1.
Dane demograficzne Polski i Rosji w 2019 roku

Kraj	Liczba ludności (mln)	Odsetek ludności powyżej 65 roku życia (%)	Oczekiwana długość życia (lat)
Polska	37,9	18,1	78,7
Rosja	145,9	15,1	72,6

Według danych Departamentu Spraw Gospodarczych i Społecznych Organizacji Narodów Zjednoczonych w 2019 r. w Polsce przy ogólnej populacji 37,9 mln osób liczba osób w wieku od 65 lat wyniosła 18,1%, czyli prawie 7 mln ludzi. Oczekiwana długość życia w Polsce w 2019 r. – 78,7 lat⁵.

W Rosji według danych ONZ liczba ludności w 2019 roku wyniosła 145,9 mln osób, z czego 15,1% były to osoby w wieku 65 lat i starsze (czyli około 22 mln osób). Średnia długość życia w Rosji w 2019 r. wynosiła 72,6 lat⁶.

Rosja i Polska różnią się od siebie parametrami demograficznymi, ale istnieje wiele podobieństw. Poniższy wykres (wykres 1) pokazuje dynamikę średniej oczekiwanej długości życia w Polsce i Rosji według kryterium płci.

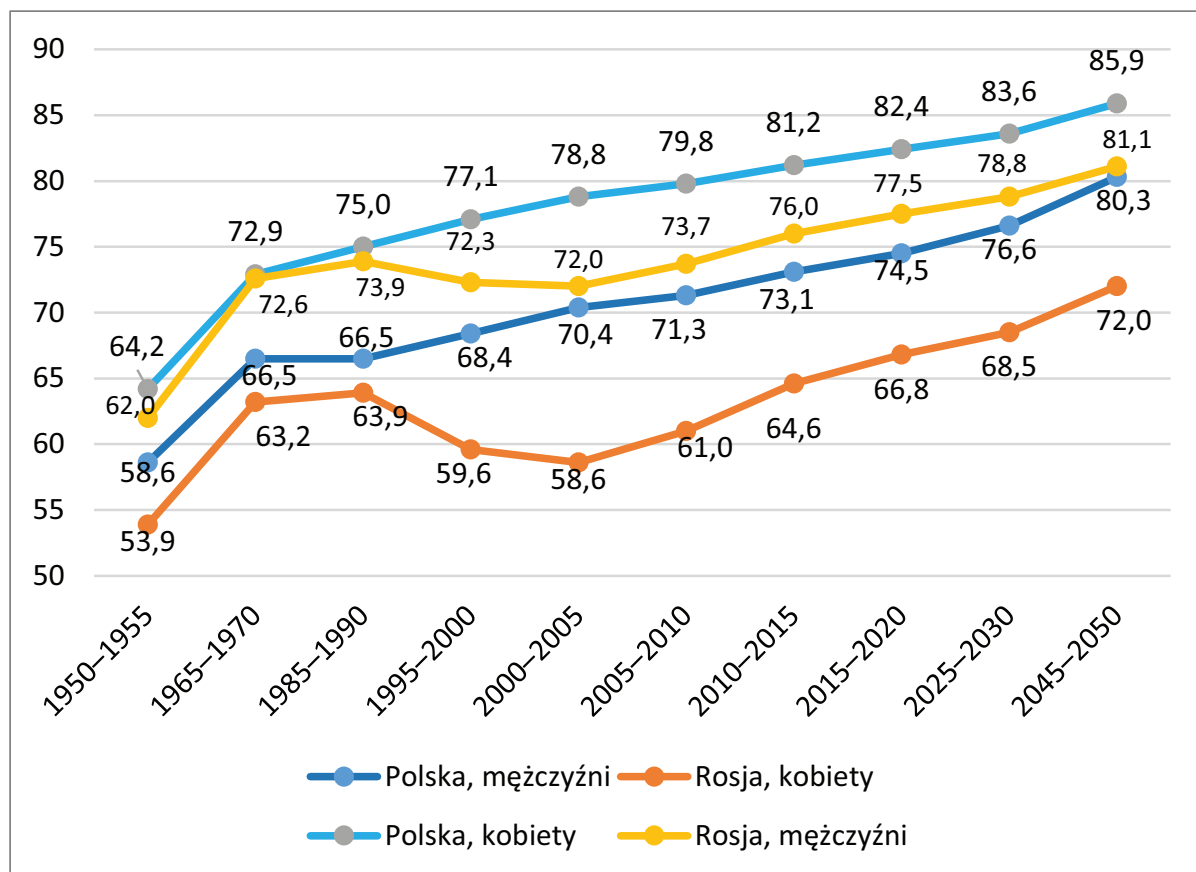
⁴ M.A. Kaplan, M.M. Inguanzo, *The Social, Economic, and Public Health Consequences of Global Population Aging: Implications for Social Work Practice and Public Policy*, „Journal of Social Work in the Global Community” 2017, No. 2(1), s. 5.

⁵ *World Population Prospects 2019, Volume II: Demographic Profiles (2019)*, New York: United Nation Department for economic and social affairs (UNDESA), https://population.un.org/wpp/Publications/Files/WPP2019_Volume-II-Demographic-Profiles.pdf [dostęp: 15.12.2020], s. 920.

⁶ Ibidem, s. 960.

Wykres 1.

Dynamika średniej oczekiwanej długości życia kobiet i mężczyzn w Polsce i w Rosji w latach 1950–2050

Na wykresie widać, że w obu krajach długość życia mężczyzn jest mniejsza niż długość życia kobiet. Co więcej, różnica jest bardzo znacząca – w latach 2015–2020 średnia oczekiwana długość życia mężczyzn w Rosji wynosiła 66,8 lat, a kobiet 77,5 lat – czyli ponad 10 lat. W Polsce różnica ta jest również duża – prawie 8 lat (średnia oczekiwana długość życia mężczyzn w Polsce w latach 2015–2020 wynosiła 74,5 lat, podczas gdy kobiet – 82,4 lat). Taka sytuacja nie jest wyjątkowa dla Polski i Rosji, w wielu krajach świata sytuacja rozwija się mniej więcej tak samo. Taka różnica w długości życia mężczyzn i kobiet zarówno w Polsce, jak i w Rosji prowadzi do problemu samotnego życia osób starszych, najczęściej kobiet.

W związku ze zmieniającą się strukturą społeczną społeczeństwa wsparcie osób starszych jest jednym z priorytetowych kierunków polityki społecznej zarówno w Rosji, jak i w Polsce.

Praca socjalna z osobami starszymi

Ukierunkowanie polityki społecznej na osoby w starszym wieku wiąże się przede wszystkim ze zmianą statusu społecznego tej osoby, związanej z zaprzestaniem lub ograniczeniem aktywności zawodowej i społecznej. Państwowa polityka społeczna wobec osób starszych ma na celu, po pierwsze, przygotowanie społeczeństwa na zachodzące zmiany demograficzne, po drugie, poprawę jakości życia osób starszych, po trzecie, rozwój usług społecznych zgodnie z potrzebami tej kategorii populacji⁷.

Zaspokajanie potrzeb społecznych i pomoc w rozwiązywaniu problemów osób starszych jest w dużej mierze zadaniem takiej działalności zawodowej, jak praca socjalna.

Według Ewy Kantowicz, praca socjalna z osobami starszymi w szerokim znaczeniu jest obszarem działań opiekuńczych, kompensacyjnych i pomocowych o charakterze socjalno-wychowawczym, skierowanym do zapewnienia starszej osobie możliwości pełnego rozwoju.

Głównymi zadaniami pracy socjalnej z osobami starszymi według E. Kantowicz są:

- wspieranie samodzielności osób starszych;
- pomoc w kształtowaniu aktywności społecznej osób starszych;
- przygotowanie osób starszych do zmian w życiu związanych ze starzeniem się;
- zapobieganie ryzyku samotności i pogorszenia jakości życia osób starszych;
- integracja społeczna osób starszych;
- zapewnienie osobom starszym korzystnego środowiska życia⁸.

Według Anny Kanios, w ramach pracy socjalnej z osobami starszymi „do szczególnych celów zalicza się: utrzymanie samodzielności życiowej lub usamodzielnienie seniorów, zachowanie aktywności osób w starszym wieku, przygotowanie ludzi starszych do starości jako fazy życia, zapobieganie osamotnieniu i izolacji społecznej oraz marginalizacji i wykluczeniu osób starszych, integrację społeczną ludzi starszych, zapewnienie seniorom korzystnego środowiska życia (dopasowanego do ich potrzeb)”⁹.

⁷ Е.И. Холостова, Л.И. Кононова, *Технология социальной работы: учебник для бакалавров*, Москва 2019, s. 236.

⁸ E. Kantowicz, *Koncepcje i praktyka działania społecznego w pracy socjalnej*, Olsztyn 2011, s. 58.

⁹ A. Kanios, *Praca socjalna z osobami starszymi i opieka geriatryczna jako wyzwanie współczesności*, „Annales UMCS sectio J” 2018, nr 1, s. 212.

Według Yuliyi Anatolyevnej Primak, praca socjalna z każdą kategorią populacji powinna być zbudowana na podstawie nieodłącznych cech i problemów społecznych, które zderzają się w procesie ich funkcjonowania społecznego i osobistego¹⁰.

- Do głównych problemów osób w starszym wieku autorka zalicza następujące:
- ograniczenie aktywności życiowej osób starszych. Jest to jeden z najbardziej poważnych problemów, który zdarza się wśród wielu członków społeczeństwa, którzy osiągnęli wiek starszy i są zmuszeni, ze względu na cechy wieku, porzucić wiele znanych ról społecznych i statusów.
 - wyłączenie osoby starszej z aktywnego życia i zmiana charakteru jej relacji z innymi ludźmi.
 - gwałtowny spadek statusu społecznego osoby starszej w społeczeństwie.

Według Galiyi Bulatovnej Hasanovej zmiana statusu społecznego osoby w starszym wieku, spowodowana przede wszystkim zaprzestaniem lub ograniczeniem aktywności zawodowej, transformacją stylu życia i komunikacji, a także pojawieniem się różnych trudności zarówno w adaptacji społecznej, jak i psychologicznej do nowych warunków, dyktuje potrzebę opracowania i wdrożenia specyficznych podejść, form i metod pracy socjalnej z tą kategorią populacji¹¹.

Główne zadania pracy socjalnej z osobami starszymi według G.B. Hasanovej są następujące:

- pomoc w procesach adaptacji osoby starszej do zmienionych warunków życiowych oraz w eliminacji trudności osobistych, społecznych, środowiskowych i duchowych, które niekorzystnie wpływają na jednostkę;
- pomoc osobom starszym w radzeniu sobie z tymi trudnościami poprzez działanie wspomagające, rehabilitacyjne, ochronne lub korygujące;
- ochrona osób starszych zgodnie z prawem;
- promowanie szerszego wykorzystania przez każdego klienta własnych możliwości i zasobów;
- korzystanie ze wszystkich środków i źródeł w celu ochrony społecznej osób starszych itp.

Istotą pracy socjalnej z osobami w starszym wieku, zdaniem autorki, jest rehabilitacja społeczna. W tym przypadku rehabilitacja społeczna polega na przywróceniu zwykłych obowiązków, funkcji, działań, charakteru relacji z ludźmi.

¹⁰ Ю.А. Примак, *Особенности социальной работы с пожилыми людьми*, „Педагогическое мастерство: материалы II Междунар. науч. конф. (г. Москва, декабрь 2012 г.)”, Москва: Буки-Веди, 2012.

¹¹ Г.Б. Хасанова, *Социальная геронтология*, Москва, 2014.

Najważniejsze dla pracownika socjalnego jest przekształcenie osoby starszej z przedmiotu pracy socjalnej w jej podmiot. Ważne jest nie tylko udzielanie pomocy osobie starszej, ale także pomaganie jej w dalszym ciągu być i czuć się poszukiwanym i potrzebnym członkiem społeczeństwa, a także samodzielnie zarządzać swoim życiem¹².

Według Zaretkhan Hadji-Murzaevnej Saralieviej i Iriny Eduardovnej Perovej praca socjalna ze starszymi ludźmi we współczesnej Rosji koncentruje się bardziej na ekonomicznej niezależności starszych obywateli, aktywnej długowieczności i samorealizacji osób starszych. Jednak najbardziej tradycyjną formą pracy socjalnej z osobami starszymi pozostaje opieka społeczna czyli świadczenie usług społecznych, co ujawnia stereotypowe, a także często przedmiotowe podejście do osób starszych jako klientów. Praca socjalna ze starszymi klientami ze strony instytucji publicznych opiera się na tradycyjnym paradygmacie, w którym praca socjalna polega na ochronie niezabezpieczonych kategorii populacji, wykluczającej postrzeganie osoby starszej jako równego podmiotu pracy socjalnej, charakteryzuje się mniejszą elastycznością w porównaniu do świadczenia usług socjalnych innym klientom¹³.

Teoria postaw

Termin „postawa” jest często spotykany w badaniach naukowych z różnych dziedzin, na przykład w psychologii, socjologii, pedagogice itp. Ze względu na stałe zainteresowanie tym pojęciem można dziś zaobserwować wiele różnych ujęć definicyjnych terminu „postawa”, co niewątpliwie stwarza pewne trudności w opracowywaniu badań, interpretacji i porównywaniu uzyskanych wyników.

Początki pojęcia „postawa” również nie są jednoznacznie określone. Tak więc według rosyjskiej badaczki Galiny Mikhailovnej Andreevoj¹⁴, a także polskiego badacza Władysława Prężyny¹⁵, koncepcja postaw została po raz pierwszy użyta w pracach naukowych w 1862 r. przez Herberta Spencera. Spencer pisał, że właściwy osąd w konkretnej sprawie zależy głównie od mentalnej postawy, którą

¹² Ibidem.

¹³ З.Х. Саралиева, И.Э. Петрова, *Пожилые в российской негосударственной социальной работе*, „Журнал исследований социальной политики” 2018, nr 16 (1).

¹⁴ Г.М. Андреева, *Социальная психология*, Москва 2010.

¹⁵ W. Prężyna, *Koncepcja postawy w psychologii*, „Roczniki Filozoficzne, Psychologia” 1967, tom 15, nr 4.

przyjmujemy, słuchając przeciwnej opinii. Kierunek naszego rozumowania zależy od zachowania tej prawidłowej postawy, dzięki niej rozróżniamy kłamstwa i prawdę. Według H. Spencera postawa wyraża stanowisko danej osoby, które zajmuje przy rozpatrywaniu danej kwestii i na podstawie którego bezpośrednio odczuwa i doświadcza akceptowalności lub niedopuszczalności danej pozycji.

Mirosława Marody stoi na stanowisku, że termin „postawa” został wprowadzony przez Williama Thomasa i Floriana Znanieckiego w odniesieniu do procesów indywidualnej świadomości, określających zarówno obecne, jak i potencjalne reakcje każdej osoby na świat społeczny¹⁶.

W rosyjskojęzycznym polu nauki psychologicznej (w tym pracach radzieckich naukowców) koncepcja postawy w pierwszej kolejności wiąże się z nazwiskami Sergeja Leonidowicza Rubinsteina (1946), Dmitryja Nikolaevicza Uznadze (1966), Alexandra Grigorievicha Asmolova (1979) itp.

S.L. Rubinstein łączył pojęcie „postawy osobowości” ze stosunkiem do celu, stojącym przed osobą oraz z gotowością do działań dla jego wdrożenia. „Postawa – powstaje w wyniku pewnego rozkładu i wewnętrznej interakcji tendencji wyrażających skupienie jednostki, prezentując ich wynik w stanie dynamicznego spokoju i przesłankę, tło, na którym dalej się rozwijają. Nie będąc bezpośrednim ruchem w żadnym kierunku, postawa obejmuje jednak kierunkowość”¹⁷.

Opracowując problem postawy, A.G. Asmolov podkreśla, że „w psychologii najbardziej odpowiedni i ugruntowany opis tendencji do zachowania kierunku działania lub gotowości do działania w określonym kierunku jest wyrażony w kategoriach postaw”¹⁸.

Z punktu widzenia Anatolya Nikolaevicha Sukhova, Anatolya Alekseevicha Derkacha, pojęcie „postawa” nie powinno być postrzegane jako ogólne podejście, stanowisko wobec jakiegokolwiek przedmiotu, zjawiska, osoby, ale jako dyspozycja – gotowość do określonego zachowania w konkretnej sytuacji. Pojęcie to wyraża konkretny związek między wnętrzem a tym co zewnętrzne¹⁹.

Warto również wskazać gruzińską szkołę psychologiczną, w której D.N. Uznadze i jego uczniowie zajmowali się badaniem problematyki postaw. Postawa

¹⁶ M. Marody, *Sens teoretyczny a sens empiryczny pojęcia postawy: analiza metodologiczna zasad doboru wskaźników w badaniach nad postawami*, Warszawa 1976, s. 12.

¹⁷ С.Л. Рубинштейн, *Основы общей психологии*, Москва 1946, s. 625.

¹⁸ А.Г. Асмолов, *Деятельность и уровни установок*, „Вестник МГУ. Психология” 1979, nr 1, s. 4.

¹⁹ А.Н. Сухова, А.А. Деркач, *Социальная психология*, Москва 2001.

została zdefiniowana przez D.N. Uznadze jako całościowy, nieodróżnicowany i nieświadomy stan podmiotu, który poprzedza aktywność i działa jako pośrednik między psychicznym a fizycznym, umożliwiając usunięcie postulatu bezpośredniości²⁰.

Analiza literatury postaw na gruncie polskim wskazuje, że pierwszą definicję postaw w literaturze polskiej sformułował Bogdan Zawadzki, wskazując, że reprezentuje ona pewne usposobienie do działań przyjaznych lub wrogich wobec X²¹.

W badaniach Janusza Kirenko i Ewy Sarzyńskiej postawa definiowana jest jako ważny element ludzkiej osobowości, pozwalający człowiekowi znaleźć swoje miejsce w społeczeństwie, ujawniając zasady, którymi należy kierować się w stosunku do innych ludzi²².

Według Bogdana Wojciszke możemy nazwać postawą względnie stałą skłonność do pozytywnego lub negatywnego stosunku osoby do obiektu²³.

Stanisław Mika definiuje postawy jako strukturę procesów poznawczych, emocjonalnych i behawioralnych, w których wyrażana jest pewna postawa wobec danego przedmiotu²⁴.

Duża różnorodność podejść do rozumienia terminu „postawa”, a co za tym idzie różnorodne rozważania teoretyczne w dziedzinie psychologii, pedagogiki i socjologii na temat istoty tej koncepcji wskazują na duże zainteresowanie tą problematyką, jednak powodują pewne trudności zarówno przy wyborze koncepcji badawczej, jak i przy analizie istniejących badań. Rozpatrując postawę jako wewnętrzną relację tworzących ją składników, będziemy mówić o strukturze. Z tego punktu widzenia postawa jest organizacją trzech zasadniczych komponentów: poznawczego, uczuciowo-motywacyjnego i behawioralnego.

Komponent poznawczy – zaliczamy do niego odpowiednie wiadomości dotyczące przedmiotu postawy, przekonania, przypuszczenia i wątplenia. Zasadniczą rolę pełnią przekonania, które można określić jako intelektualny stan pewności o realności lub słuszności jakiegoś stanu rzeczy lub przedmiotu. Przekonania zawierają również aspekt oceniający realność przedmiotu lub słuszność stanu

²⁰ Д.Н. Узнадзе, *Экспериментальные основы исследования установки*, Москва 1966, s. 168.

²¹ A. Kanios, *The Attitudes of Employees in the Public and Non-Governmental Sector towards Local Partnership Supporting the Labour Market*, Kraków 2012.

²² J. Kirenko, E. Sarzyńska, *Bezrobocie, niepełnosprawność, potrzeby*, Lublin 2010, s. 188.

²³ B. Wojciszke, *Postawy i ich zmiana*, [w:] *Psychologia. Podręcznik akademicki. T. 3: Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej*, red. J. Strelau, Gdańsk 2003, s. 236.

²⁴ S. Mika, *Psychologia społeczna*, Warszawa 1984, s. 116.

rzeczy. W skład określonej postawy wchodzi zwykle szereg przekonań.

Komponent uczuciowo-motywacyjny – z postawami wiąże się uczucia tj. radość, czułość, miłość, zachwyty, szacunek, współczucie i ich przeciwieństwa. Poszczególne cechy i aspekty przedmiotu postawy mogą wywoływać mniej lub bardziej odmienne uczucia i dokonując tylko pewnego uogólnienia oraz uproszczenia można powiedzieć, że przedmiot postawy wywołuje uczucia pozytywne lub negatywne. W skład postawy wchodzi tzw. uczucia wyższe, które związane są z potrzebami wyższym, społeczno-psychicznymi.

Komponent behawioralny – w skład postawy wchodzi reakcje mimiczne, pantomimiczne, wokalne, werbalne i działania. Ze względu na treść reakcje behawioralne można podzielić na reakcje werbalne i niewerbalne. Formą reakcji werbalnych są opinie, które można określić jako względnie stałą i świadomą odpowiedź słowną na postawione pytanie, dotyczące określonego przedmiotu czy sytuacji. Opinii nie można utożsamiać z przedmiotem, gdyż nie zawsze wyraża ona przekonanie, może wyrazić przypuszczenie, wątpliwość. Opinia zawiera antycypację, przewidywanie zdarzeń, odzwierciedla nie tylko poznawczą stronę postawy, ale także stronę uczuciowo-motywacyjną – uczucia, życzenia, pragnienia. Oprócz opinii elementem komponentu behawioralnego jest działanie²⁵.

Wszystkie trzy komponenty są ze sobą powiązane. Komponent afektywny określa kierunek działania (dążenie bądź unikanie), warunkuje jego formę (zachowanie bardziej skrajne lub bardziej umiarkowane), wpływa na zmianę przekonań zawartych w komponentie poznawczym wówczas, gdy różne sądy dotyczące tego samego obiektu postawy opatrzone są niezgodnym ładunkiem emocjonalnym. Z kolei komponent poznawczy określa cel działania (nakierowane być może ono na przedmiot postrzegany jako pewna całość, bądź też na niektóre tylko jego elementy) oraz jego formę (dostarczając informacji o cechach i własnościach obiektu). Wiedza o obiekcie postawy może wpływać również na zmianę komponentu emocjonalno-oceniającego poprzez informacje zmieniające ocenę obiektu. Komponent behawioralny modyfikować może natomiast pozostałe składniki postawy poprzez zapotrzebowanie na nowe informacje niezbędne dla skonkretyzowania programu działania²⁶.

²⁵ T. Mądrzycki, *Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw*, Warszawa 1997, s. 24.

²⁶ M. Marody, *Sens teoretyczny a sens empiryczny pojęcia postawy: analiza metodologiczna zasad doboru wskaźników w badaniach nad postawami*, Warszawa 1976, s. 21.

Metodologiczne podstawy badań

W niniejszym badaniu przyjęto teorie postaw według S. Miki, według którego postawa jest „względnie stabilną strukturą (lub dyspozycją do pojawienia się takiej struktury) procesów poznawczych, emocjonalnych i tendencji do zachowania, w których wyrażana jest pewna postawa wobec danego przedmiotu”²⁷.

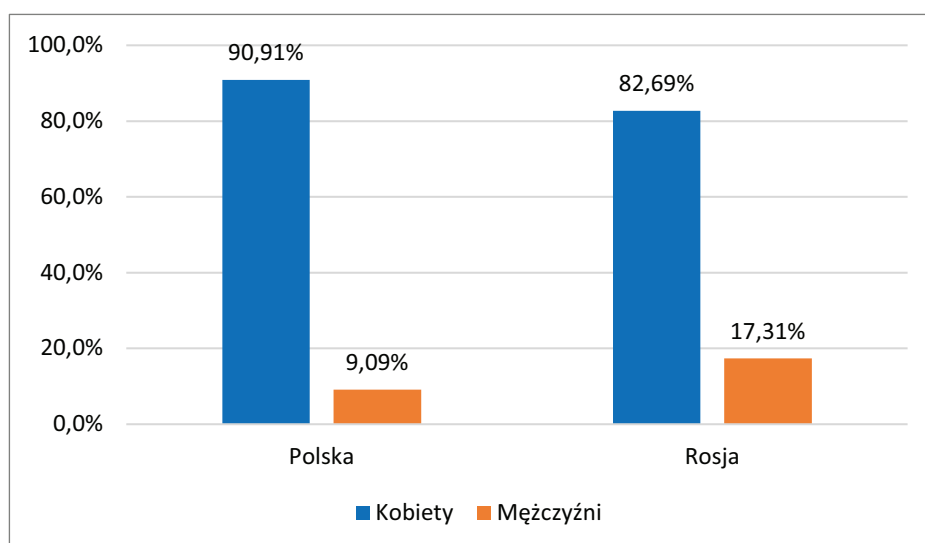
W badaniach zastosowano sondaż diagnostyczny jako metodę, która posłużyła do zebrania danych o charakterze ilościowym, które następnie pogłębiono technikami badawczymi. W ramach metody sondażu zastosowano technikę ankiety. Narzędzie badawcze opracowano na podstawie *Kwestionariusza dotyczącego przekonań na temat osób starszych dla pracowników zawodów pomocowych* (autorstwa Anny Kanios), który służył do badania przekonań pracowników pomocowych na temat możliwości i funkcjonowania osób starszych. Oryginalny kwestionariusz łącznie składa się z 5 części. Pierwsza dotyczy przekonań na temat możliwości osób starszych jako pracowników i ich funkcjonowania w tzw. obszarze rynku pracy (A). Część B nazwana „obszar służby zdrowia” dotyczy poglądów przedstawicieli zawodów pomocowych na temat praw i obowiązków pacjenta w starszym wieku. Trzecia część (C) dotyczy przekonań na temat funkcjonowania osób starszych w obszarze pomocy społecznej. Część D poświęcona została przekonaniom na temat sfery życia rodzinnego seniorów, zaś ostatnia część E odnosi się do przekonań pracowników na temat funkcjonowania osób starszych w przestrzeni szerszego środowiska społecznego. Opisany kwestionariusz został zmodyfikowany dla badania przekonań studentów kierunków pomocowych (w tym kierunku „Praca socjalna”). Kwestionariusz zawiera 20 pytań (4 pytania w każdej z wymienionych części).

Badania zostały przeprowadzone online za pomocą Google Form w kwietniu 2021 roku. W badaniu wzięło udział 96 osób, z których 44 osoby to studenci uniwersytetów polskich, a 52 to studenci rosyjscy. Respondenci z Polski są studentami Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie (72,73%) i Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach (27,27%). Wszyscy rosyjscy respondenci studiuje na Uniwersytecie Państwowym im. F.M. Dostojewskiego w Omsku.

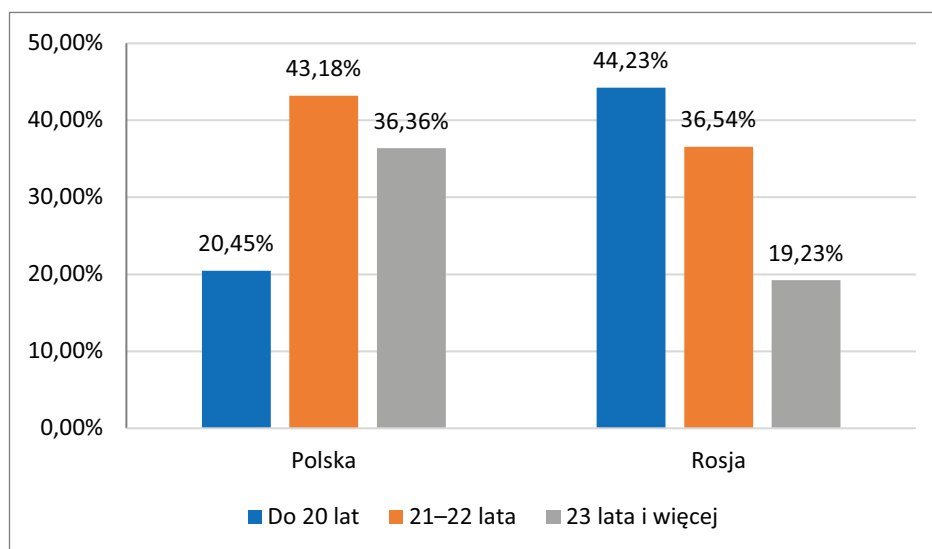
Większość respondentów to kobiety (wykres 2). Wśród polskich studentów kobiety stanowią 90,91%, a wśród rosyjskich – 82,69%. Najprawdopodobniej jest to związane z feminizacją zawodu, która ma miejsce zarówno w Rosji, jak i w Polsce.

²⁷ S. Mika, *Psychologia społeczna*, Warszawa 1984, s. 116.

Wykres 2.
Płeć respondentów

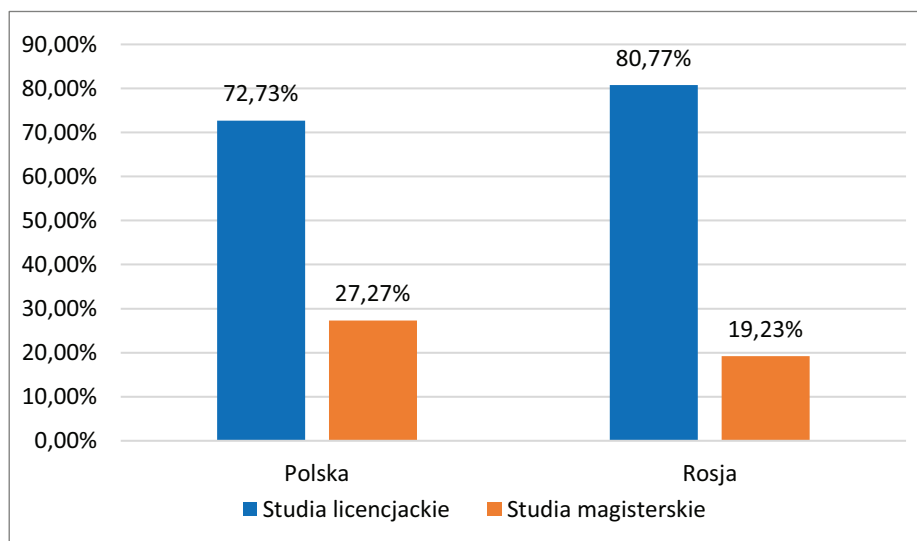
Wykres 3.
Wiek respondentów

W grupie polskich studentów było więcej osób badanych w wieku „23 lata i więcej” (36,36% badanych) niż w grupie rosyjskich studentów, gdzie takie osoby stanowiły tylko 19,23% badanych. Natomiast w grupie studentów z Rosji było znacznie więcej osób młodszych – w wieku do 20 lat (stanowiły 44,23% tej grupy) niż wśród ankietowanych z Polski (w tej grupie tylko 20,45% badanych to osoby w wieku do 20 lat). Najprawdopodobniej różnice te wynikają z odmienności w systemach edukacyjnych krajów. Tak więc w Polsce studentami uniwersytetu

stają się osoby w wieku około 20 lat, natomiast w Rosji dzieci uczą się w szkole 11 lat i stają się studentami już w wieku około 18 lat.

Wykres 4.
Stopień edukacji respondentów

Większość studentów z obu krajów, którzy wzięli udział w badaniu, studiuje na poziomie licencjackim – 72,73% studentów z Polski i 80,77% z Rosji.

Wyniki badań

Wyniki badania wykazały, że istnieją zarówno podobne, jak i różne postawy wobec osób starszych i pracy z nimi u studentów z Rosji i Polski.

Tabela 2.
Obszar rynku pracy

Lp.	Stwierdzenia na temat osób starszych	Polska			Rosja		
		Nie / raczej nie (%)	Trudno powiedzieć (%)	Tak / raczej tak (%)	Nie / raczej nie (%)	Trudno powiedzieć (%)	Tak / raczej tak (%)
1.	Starsi pracownicy mają mniejszą wiedzę oraz posiadają gorsze umiejętności zawodowe niż ich młodszy	65,91	27,27	6,82	78,85	9,62	11,54
2.	Starsi pracownicy cechują się niższym poziomem motywacji do pracy	50	15,91	34,09	55,77	23,08	21,15

3.	Starszych pracowników nie trzeba awansować ponieważ są w wieku przedemerytalnym	72,73	18,18	9,09	67,31	17,31	15,38
4.	Starsi pracownicy trudniej wdrażają się do nowych procedur, zasad pracy	31,82	18,18	50	5,77	9,62	84,62

Ponad połowa ankietowanych studentów zarówno z Rosji (78,85%), jak i z Polski (65,91%) nie zgadza się ze stwierdzeniem, że starsi pracownicy mają mniejszą wiedzę oraz posiadają gorsze umiejętności zawodowe niż młodszy.

Połowa polskich studentów (50%) i nieco ponad połowa rosyjskich studentów (55,77%) nie zgadza się ze stwierdzeniem, że starsi pracownicy cechują się niższym poziomem motywacji do pracy. Warto również wspomnieć, że około jedna trzecia polskich studentów (34,09%) zgodziła się jednak z przytoczonym stwierdzeniem, że poziom motywacji do pracy u osób starszych jest niższy niż u młodych, natomiast wśród rosyjskich respondentów taką odpowiedź udzieliło tylko 21,15% studentów.

Stwierdzenie „starszych pracowników nie trzeba awansować ponieważ są w wieku przedemerytalnym” również nie znalazło poparcia u większości respondentów z obu krajów – tylko 9,09% polskich studentów i 15,38% rosyjskich studentów zgodziło się z tą wypowiedzią.

Ale z tym, że starsi pracownicy trudniej wdrażają się do nowych procedur, zasad pracy, wielu studentów zgodziło się. Co więcej, w Rosji takich studentów było większość – 84,62%, podczas gdy w Polsce tylko połowa – 50%.

Tak więc w obrzarze rynku pracy postawy studentów wobec osób starszych są pozytywne – ponad połowa ankietowanych studentów z Rosji i Polski uważa, że wiedza i umiejętności oraz motywacja do pracy u osób starszych nie są gorsze niż u młodszych pracowników. Ponadto większość studentów uważa, że pomimo przejścia na emeryturę osoby starszej, należy ją awansować w szczeblach kariery, podobnie jak młodszych pracowników. Należy jednak zauważyć, że większość rosyjskich i połowa polskich respondentów jest nadal przekonana, że osoby starsze mają większe trudności w przystosowaniu się do nowych warunków pracy niż osoby młode, co może wskazywać na negatywne postrzeganie starości jako etapu wędnięcia, utraty umiejętności i innych strat.

Tabela 3.
Obszar służby zdrowia

Lp.	Stwierdzenia na temat osób starszych	Polska			Rosja		
		Nie / raczej nie (%)	Trudno powiedzieć (%)	Tak / raczej tak (%)	Nie / raczej nie (%)	Trudno powiedzieć (%)	Tak / raczej tak (%)
5.	Osoby starsze zamieszkujące w placówkach pomocy społecznej mają w nich zapewnioną wszelką pomoc medyczną	11,36	31,82	56,82	19,23	32,69	48,08
6.	W przypadku braku miejsc na oddziałach szpitalnych pierwszeństwo korzystania z nich mają dzieci i osoby młode	34,09	36,36	29,55	23,08	51,92	25
7.	Leczenie starszego pacjenta jest droższe niż leczenie osoby w młodszym wieku	20,45	54,55	25	50	34,62	15,38
8.	Osoby starsze myślą oznaki starzenia się organizmu z chorobami	20,45	38,64	40,91	26,92	17,31	55,77

Osoby starsze zamieszkujące w placówkach pomocy społecznej mają w nich zapewnioną wszelką pomoc medyczną – uważa około połowa badanych – 56,82% polskich studentów i 48,08% rosyjskich studentów.

Wielu osobom ankietowanym trudno było wyrazić swój stosunek do stwierdzenia „w przypadku braku miejsc na oddziałach szpitalnych pierwszeństwo korzystania z nich mają dzieci i osoby młode” – wśród rosyjskich studentów była to nieco ponad połowa (51,92%), a wśród polskich taką odpowiedź wybrała nieco ponad jedna trzecia (36,36%). Również około jedna trzecia (34,09%) polskich studentów nie zgadza się z tym stwierdzeniem, podczas gdy wśród rosyjskich studentów – jedna czwarta (25%) nadal podziela ten pogląd, że w przypadku braku miejsc na oddziałach szpitalnych pierwszeństwo w ich korzystaniu mają dzieci i młodzież.

Połowa rosyjskich studentów (50%) nie uważa, że leczenie starszego pacjenta jest droższe niż leczenie osoby w młodszym wieku, natomiast wśród polskich studentów takiego zdania jest tylko jedna piąta badanych (20,45%), a ponad połowa polskich studentów (54,55%) ma trudności z odpowiedzią.

Z stwierdzeniem „osoby starsze myślą oznaki starzenia się organizmu z chorobami” zgadza się ponad połowa rosyjskich studentów (55,77%) i mniej niż połowa polskich (40,91%).

Tak więc, oceniając stwierdzenia dotyczące opieki zdrowotnej, wielu studentom trudno było ocenić niektóre z proponowanych. Oceniając twierdzenie, że przy braku miejsc w szpitalach pierwszeństwo mają młodzież i dzieci, opinie polskich studentów były podzielone – około jedna trzecia respondentów nie zgodziła się z wypowiedzią, ponad jedna czwarta – zgodziła się, a reszta zauważyła, że trudno im odpowiedzieć. Wśród rosyjskich studentów liczba tych, którym trudno było odpowiedzieć, wyniosła ponad połowę. Wskazuje to na pewne sprzeczności przekonań studentów – niektórzy z ankietowanych w ten sposób wykazali, że wartość życia osoby starszej jest niższa niż młodszej, ale nadal większy odsetek respondentów nie był w stanie odpowiedzieć na pytanie, ponieważ jest to naprawdę trudna decyzja moralna.

Prawie połowa rosyjskich i ponad połowa polskich respondentów uważa, że w placówkach opiekuńczych seniorzy otrzymują wszystkie niezbędne usługi medyczne. Połowa rosyjskich studentów twierdzi, że leczenie osób starszych nie kosztuje więcej niż leczenie młodych, a ponad połowa polskich studentów zauważyła, że trudno im odpowiedzieć.

Wielu polskich studentów miało również trudności z oceną wypowiedzi, że osoby starsze często myślą oznaki starzenia się z chorobami, jednak około 40% badanych zgodziło się z wypowiedzią. Wśród rosyjskich studentów ponad połowa zgodziła się z tym stwierdzeniem, co może mówić o deprecjonowaniu problemów osób starszych i do pewnego stopnia pejoratywnym postrzeganiu osób starszych jako niezdolnych do odróżnienia choroby od normalnego stanu organizmu.

Większość respondentów z Rosji (86,54%), podobnie jak z Polski (84,09%) nie zgadza się ze stwierdzeniem, że osoby starsze potrzebują jedynie odżywiania i zapewnienia poczucia bezpieczeństwa.

Prawie wszyscy rosyjscy (96,15%) i polscy studenci (95,45%) zgadzają się, że w interesie osób starszych specjaliści pracy socjalnej powinni wchodzić w interakcje z innymi specjalistami (pracownik służby zdrowia, psycholog) i nie ma żadnego studenta, który by się z tym nie zgadzał.

Ponad połowa polskich studentów (54,55%) i 65,38% rosyjskich studentów nie uważa, że praca z osobami starszymi jest mniej efektywna niż z osobami dorosłymi.

Wprowadzenie standardów pracy socjalnej z osobami starszymi nazywa dobrym rozwiązaniem większość respondentów zarówno z Rosji (80,77%), jak i z Polski (86,3%).

Tabela 4.
Obszar pomocy społecznej

Lp.	Stwierdzenia na temat osób starszych	Polska			Rosja		
		Nie / raczej nie (%)	Trudno powiedzieć (%)	Tak / raczej tak (%)	Nie / raczej nie (%)	Trudno powiedzieć (%)	Tak / raczej tak (%)
9.	Osoby starsze potrzebują jedynie pożywienia i zapewnienia poczucia bezpieczeństwa	84,09	6,82	9,09	86,54	1,92	11,54
10.	Dla dobra osób starszych pracownicy pomocowi powinni współpracować z innymi specjalistami (pracownik medyczny, psycholog)	0	4,55	95,45	0	3,85	96,15
11.	Praca z osobami starszymi jest mniej efektywna niż z osobami dorosłymi	54,55	31,82	13,64	65,38	21,15	13,46
12.	Wprowadzenie standardów pracy socjalnej z osobami starszymi jest dobrym rozwiązaniem	2,27	11,36	86,36	7,69	11,54	80,77

Oceniając więc stwierdzenia w obrzarze pomocy społecznej, polscy i rosyjscy studenci okazali się niemal jednomyślni. Większość polskich i rosyjskich studentów nie zgadza się, że osoby starsze potrzebują wyłącznie odżywiania i bezpieczeństwa, co sugeruje pozytywne nastawienie i zrozumienie, że osoba starsza jest pełnoprawnym członkiem społeczeństwa i ma różnorodne potrzeby. Większość polskich i rosyjskich studentów uważa również, że aby zwiększyć efektywność pracy socjalnej z osobami starszymi, pracownik socjalny powinien współpracować z wieloma innymi specjalistami. Pozytywnie ocenia także wprowadzenie standardu pracy socjalnej z osobami starszymi. Ponad połowa studentów z obu krajów nie uważa, że praca z osobami starszymi jest mniej skuteczna niż z młodszymi, co również pokazuje pozytywne postawy wobec osób starszych.

Tabela 5.
Obszar funkcjonowania rodziny

Lp.	Stwierdzenia na temat osób starszych	Polska			Rosja		
		Nie / raczej nie (%)	Trudno powiedzieć (%)	Tak / raczej tak (%)	Nie / raczej nie (%)	Trudno powiedzieć (%)	Tak / raczej tak (%)
13.	Osoby starsze są ciężarem dla rodziny	54,55	31,82	13,64	86,54	13,46	0
14.	Wspólne zamieszkiwanie z osobą starszą jest uciążliwe dla innych członków rodziny	40,91	40,91	18,18	51,92	19,23	28,85
15.	Tradycje rodzinne przekazywane przez dziadków z pokolenia na pokolenie są ważne dla rodziny	0	4,55	95,45	5,77	13,46	80,77
16.	Osoba starsza powinna pomagać dorosłym dzieciom wychowywać wnuki	27,27	38,64	34,09	32,69	26,92	40,38

Z stwierdzeniem „osoby starsze są ciężarem dla rodziny” nie zgadza się żaden student z Rosji, 86,54% ankietowanych rosyjskich studentów odpowiedziało „nie” lub „raczej nie”. Wśród polskich studentów sprzeciw wobec wypowiedzi wyraziła ponad połowa respondentów (54,55%), kilka osób (13,64%) zgodziło się z wypowiedzią, a około jedna trzecia studentów (31,82%) miała trudności z odpowiedzią.

Współżycie z osobą starszą utrudnia życie pozostałym członkom rodziny zdaniem ponad jednej czwartej rosyjskich studentów (28,85%) i mniej niż jednej piątej polskich studentów (18,18%). Wśród polskich studentów jest też sporo (40,91%) tych, którym trudno było odpowiedzieć na to pytanie.

Według większości respondentów zarówno z Rosji (80,77%), jak i z Polski (95,45%), tradycje rodzinne przekazywane przez dziadków z pokolenia na pokolenie są ważne dla rodziny, przy czym wśród polskich studentów nie ma ani jednej osoby, która by się nie zgadzała z tym stwierdzeniem, natomiast wśród rosyjskich respondentów są takie opinie (5,77%).

Opinie studentów na temat stwierdzenia „osoba starsza powinna pomagać dorosłym dzieciom wychowywać wnuki” okazały się bardzo niejednorodne. Wśród rosyjskich studentów mniej niż połowa (40,38%) zgodziła się z tym stwierdzeniem, prawie jedna trzecia (32,69%) nie zgodziła się, a pozostała jedna

czwarta (26,92%) nie odpowiedziała ani pozytywnie, ani negatywnie. Odpowiedzi polskich studentów podzielono następująco: 34,09% respondentów zgadza się, że osoby starsze powinny pomagać swoim dorosłym dzieciom w wychowywaniu wnuków, 27,27% nie zgadza się, a 38,64% miało trudności z jednoznaczną odpowiedzią.

W obrzarze funkcjonowania rodziny niektóre stwierdzenia zostały jednakowo ocenione przez polskich i rosyjskich respondentów, na przykład większość studentów z obu krajów uważa za ważne przekazywanie tradycji rodzinnych między pokoleniami za pośrednictwem starszych członków rodziny. Również większość rosyjskich studentów i ponad połowa polskich nie uważa osób starszych za ciężar dla rodziny. Nieco ponad połowa respondentów z Rosji nie uważa również wspólnego życia z osobami starszymi za coś, co komplikuje życie rodziny. Wśród studentów z Polski takiego samego zdania jest mniej niż połowa ankietowanych i takiej samej grupie trudno było udzielić odpowiedzi. Twierdzenie, że osoby starsze powinny pomagać dzieciom wychowywać wnuki, okazało się dość niejednoznaczne dla badanych z obu krajów – wielu respondentów nie było w stanie udzielić odpowiedzi, ale wśród rosyjskich studentów było nieco więcej osób, które zgadzają się z tym stwierdzeniem niż wśród polskich studentów.

Tabela 6.
Obszar interakcji społecznych

Lp.	Stwierdzenia na temat osób starszych	Polska			Rosja		
		Nie / raczej nie (%)	Trudno powiedzieć (%)	Tak / raczej tak (%)	Nie / raczej nie (%)	Trudno powiedzieć (%)	Tak / raczej tak (%)
17.	Osoby starsze w Polsce / w Rosji narażeni są na różnego rodzaju wykorzystywanie (finansowe, materialne, seksualne)	4,55	11,36	84,09	34,62	32,69	32,69
18.	Ludzie starsi postrzegani są jako niezaradni, „co przeżyli już swoje”	15,91	13,64	70,45	48,08	13,46	38,46
19.	Osoby starsze (emeryci) są ważnymi członkami społeczności lokalnej, mogą jeszcze wiele zrobić dla dobra wspólnego	6,82	6,82	86,36	5,77	9,62	84,62

20.	Działania podmiotów polityki społecznej powinny być skierowane na wyrównywanie różnic w zakresie opieki i wsparcia osoby starszej na wsi i w mieście	0	9,09	90,91	0	5,77	94,23
-----	--	---	------	--------------	---	------	--------------

Stwierdzenie, że osoby starsze w Polsce/w Rosji narażone są na różnego rodzaju wykorzystywanie (finansowe, materialne, seksualne) zostało inaczej ocenione przez studentów z Rosji i z Polski. Większość polskich respondentów (84,09%) zgadza się z tą wypowiedzią, natomiast wśród rosyjskich respondentów zgodę na tę wypowiedź wyraziła tylko jedna trzecia badanych (32,69%). Tyle samo rosyjskich respondentów (32,69%) nie udzieliło jednoznacznej odpowiedzi, a nieco ponad jedna trzecia (34,62%) nie zgadza się, że osoby starsze są podatne na różnego rodzaju wykorzystanie.

Większość ankietowanych studentów z Polski (70,45%) zgadza się, że ludzie starsi postrzegani są jako niezaradni, „co przeżyli już swoje”. Prawie połowa studentów z Rosji (48,08%) uważa natomiast, że seniorzy nie są postrzegani w ten sposób. Jednak ponad jedna trzecia rosyjskich studentów (38,46%) nadal podziela zdanie większości polskich studentów i zgadza się z wypowiedzią.

Seniorzy (emeryci) są ważnymi członkami społeczności lokalnej, którzy mogą jeszcze wiele zrobić dla wspólnego dobra – uważa większość studentów zarówno polskich (86,36%), jak i rosyjskich (84,62%).

Prawie wszyscy respondenci z Polski (90,91%) i z Rosji (94,32%) zgadzają się, że działalność podmiotów polityki społecznej powinna mieć na celu wyrównanie różnic w zakresie opieki i wsparcia osób starszych w mieście i na wsi.

Oceniając stwierdzenia w obrzarze interakcji społecznych, większość polskich i rosyjskich studentów wykazała z jednej strony pozytywne nastawienie i akceptację, że osoby starsze są ważnymi członkami społeczeństwa, a także że ważne jest wyrównanie możliwości wsparcia społecznego osób starszych w mieście i na wsi. Z drugiej strony większość polskich studentów i prawie połowa rosyjskich również uważa, że osoby starsze są postrzegane jako niezaradni członkowie społeczeństwa. Zwracamy uwagę, że stwierdzenie, że osoby starsze są często narażone na nadużycia, poparło większość polskich respondentów, a tylko jedna trzecia rosyjskich. Z jednej strony może to sugerować, że polscy studenci poważnie traktują problemy osób starszych, z drugiej strony można założyć, że jednocześnie rosyjscy studenci odmawiają postrzegania osób starszych jako słabych i bezradnych, niezdolnych do przeciwstawiania się próbom nadużyć.

Podsumowanie

Praca socjalna z osobami starszymi w ostatnich latach zyskuje na znaczeniu ze względu na proces starzenia się populacji obserwowany w wielu krajach na całym świecie. Pomimo faktu, że starzenie się populacji zostało spowodowane między innymi poprawą jakości życia ludzi w krajach rozwiniętych i rozwijających się, samo starzenie się populacji prowadzi jednocześnie do narastania innych problemów – w szczególności u samych osób starszych, które wraz z przejściem na emeryturę przechodzą globalne zmiany w życiu i nie zawsze są w stanie samodzielnie się do nich przystosować. Dla skutecznej realizacji pracy socjalnej z osobami starszymi bardzo ważne jest, aby pracownicy socjalni mieli pozytywne nastawienie do pracy z osobami starszymi. Postawy te mogą się kształtować i zmieniać w ciągu życia, jednak kluczowym okresem w tym kontekście jest okres nauki na uniwersytecie.

Przeprowadzone badanie porównawcze postaw dotyczących pracy z osobami starszymi u studentów kierunku „Praca socjalna” z Rosji i Polski wykazało przeważnie pozytywne wyniki. Większość studentów z obu krajów pozytywnie ocenia samych seniorów, pracę i relacje z nimi zarówno na poziomie rodziny, jak i całego społeczeństwa.

W sferze rynku pracy postawy studentów z obu krajów wobec osób starszych są w większości pozytywne, zdaniem studentów, wiedza i umiejętności, motywacja do pracy u osób starszych nie jest gorsza niż u młodszych pracowników; osoby starsze również zasługują na podwyżki w pracy. Istnieją jednak negatywne postawy związane z faktem, że osoby starsze mają większe trudności w przystosowaniu się do nowych warunków pracy niż osoby młodsze.

Oceniając twierdzenia dotyczące opieki zdrowotnej, wielu studentów miało trudności z udzieleniem jednoznacznych odpowiedzi. Również w tej dziedzinie obserwuje się negatywne postawy, które przejawiają się w tym, że wielu studentów uważa, że osoby starsze często myślą oznaki starzenia się z chorobami, to znaczy nie są w stanie odpowiednio ocenić swojego stanu.

Postawy studentów z Rosji i Polski w zakresie pomocy społecznej okazały się pozytywne i bardzo podobne, zdecydowana większość respondentów odpowiednio ocenia potrzeby osób starszych i specyfikę pracy socjalnej z nimi.

W dziedzinie funkcjonowania rodziny postawy studentów z obu krajów okazały się raczej pozytywne. Obserwuje się jednak również pewne negatywne aspekty postaw, np. dość duża liczba polskich respondentów nie jest przekonana, że wspólne zamieszkanie rodziny z osobami starszymi nie komplikuje życia rodziny,

a wśród rosyjskich studentów było wielu, którzy uważają, że starsi członkowie rodziny powinni pomagać dzieciom wychowywać wnuki.

Oceniając twierdzenia dotyczące interakcji społecznych, większość polskich i rosyjskich studentów wykazała z jednej strony pozytywną postawę, uznając znaczenie roli starszych ludzi w społeczeństwie i potrzebę dostosowania możliwości wsparcia społecznego osób starszych w mieście i na wsi, a z drugiej strony wielu respondentów z obu krajów uważa, że osoby starsze są postrzegane raczej jako niepotrzebni członkowie społeczeństwa. Również wielu polskich studentów uważa, że osoby starsze często są narażone na nadużycia, a wielu rosyjskich studentów się z tym nie zgadza.

Tak więc postawy polskich i rosyjskich studentów są w większości pozytywne i dość podobne do siebie z kilkoma wyjątkami.

Bibliografia

- Kanios A., *The Attitudes of Employees in the Public and Non-Governmental Sector towards Local Partnership Supporting the Labour Market*, Kraków 2012.
- Kanios A., *Praca socjalna z osobami starszymi i opieka geriatryczna jako wyzwanie współczesności*, „Annales UMCS sectio J” 2018, nr 1.
- Kantowicz E., *Koncepcje i praktyka działania społecznego w pracy socjalnej*, Olsztyn 2011.
- Kaplan M.A., Inguanzo M.M., *The Social, Economic, and Public Health Consequences of Global Population Aging: Implications for Social Work Practice and Public Policy*, „Journal of Social Work in the Global Community” 2017, No. 2(1).
- Kirenko J., Sarzyńska E., *Bezrobocie, niepełnosprawność, potrzeby*, Lublin 2010.
- Life expectancy at birth, total (years)*, The World Bank Data, <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.LE00.IN>.
- Mądrzycki T., *Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw*, Warszawa 1997.
- Marody M., *Sens teoretyczny a sens empiryczny pojęcia postawy: analiza metodologiczna zasad doboru wskaźników w badaniach nad postawami*, Warszawa 1976.
- Mika S., *Psychologia społeczna*, Warszawa 1984.
- Population Ageing 2019*, United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. World 2020.
- Prężyna W., *Koncepcja postawy w psychologii*, „Roczniki Filozoficzne, Psychologia” 1967, tom 15, nr 4.
- Wojciszke B., *Postawy i ich zmiana*, [w:] *Psychologia. Podręcznik akademicki. T. 3: Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej*, red. J. Strelau, Gdańsk 2003.

- World Population Prospects 2019, Volume II: Demographic Profiles*, New York: United Nation Department for economic and social affairs (UNDESA), https://population.un.org/wpp/Publications/Files/WPP2019_Volume-II-Demographic-Profiles.pdf.
- World Population Prospects 2019: Highlights*, United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division.
- Андреева Г.М., *Социальная психология*, Москва: издательство „Аспект-Пресс” 2010.
- Асмолов А.Г., *Деятельность и уровни установок*, „Вестник МГУ. Психология” 1979, nr 1.
- Примак Ю.А., *Особенности социальной работы с пожилыми людьми*, „Педагогическое мастерство: материалы II Междунар. науч. конф. (г. Москва, декабрь 2012 г.)”, Москва 2012.
- Рубинштейн С.Л., *Основы общей психологии*, Москва 1946.
- Саралиева З.Х., Петрова И.Э., *Пожилые в российской негосударственной социальной работе*, „Журнал исследований социальной политики” 2018, nr 16 (1).
- Сухова А.Н., Деркача А.А., *Социальная психология*, Москва 2001.
- Узнадзе Д.Н., *Экспериментальные основы исследования установки*, Москва 1966.
- Хасанова Г.Б., *Социальная геронтология*, Москва 2014.
- Холостова Е.И., Кононова Л.И., *Технология социальной работы: учебник для бакалавров*, Москва 2019.